

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 24 Volume: 6 Issue: 24

Kış 2013 Winter 2013

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

KUTADGU BİLİG'DE FİİLLERİN ÇOK ANLAMLI YAPISINA GENEL BİR BAKIŞ
A GENERAL VIEW TO THE POLYSEMYC STRUCTURE OF THE VERBS IN QUTADGU
BILIG

Mehmet Turgut BERBERCAN*

Öz

“Anlam” çeşitlerinden biri olarak polisemi, bir kelimenin bir ya da birden çok “yan anlam” a sahip olmasını ifade eder. Bir kelimedede temel anlamla bağlantılı birden çok anlamın bulunması; bir kelimenin anlam genişlemesi yoluyla, asıl anlamı ile olan ilişkisini kaybetmeden yeni anlamlar kazanmasıdır. Bu anlam kazanımı, o kelimenin esas anlamına bağlı olarak geliştirilmiş ve esas anlamıyla benzerlik, yakınlık, yakıştırma gibi ilgilerle doğrudan ilişkili başka anlam(lar)ın oluşması demektir. Bir kelimenin sözlü ya da yazılı bir metinde, dil kullanıcısı tarafından kazandırılan yan anlamının oluşturduğu çok anlamlılık esasen bir semantik problemi olarak değerlendirilir. Leksikal açıdan bir analiz yapıldığında, poliseminin sözlüklerde rastlanan anlam karmaşasının da sebeplerinden biri olduğu görülmektedir. Özellikle eski metinlerin anlaşılmasında, bugün konuşulmayan ama çağdaş dillerle köken açısından akraba olan eski dillerle oluşturulmuş kitapların dilinde polisemik ifadelerin anlaşılması önemli bir engeli oluşturmaktadır. Bu çalışmada, ele alınan örnek bir eser olarak Kutadgu Bilig’deki 40 adet polisemik anlam yapısına sahip fiil, leksikal verilerle mukayeseli olarak; beyit içindeki kullanımları, içinde geçtikleri ibarelerin Türkiye Türkçesi çevirileri ve taşıdıkları yahut kazandıkları anlam değerleri verilmek suretiyle, polisemi üzerine savunulan düşüncelerin teorik olarak baz alındığı örnek bir analiz denemesi vasıtasıyla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Semantik, Polisemi, Çok Anlam, Kutadgu Bilig, Fiiller.

Abstract

Polysemy as a variant of “the meaning” means a word which has one or more than one “close meaning”. A word might have many meanings which related to the basic meaning of the word is to obtain new meanings via the expansion of the meaning without losing the connection to the basic meaning of the word. Obtaining the meaning is a constitution which depends the basic meaning of the word and the formation of the basic meaning in which there are connections to another meanings through the directions of the relations like meaning similarity, semantic closeness, etc. Basically, in an oral or written text, the close meanings which caused polysemy made by the language user is determined as a semantic problem. The polysemy is determined as the reason of the meaning disorder in the dictionaries as well when a lexical analyse is made. Especially, understanding the meaning of the polysemic expressions is a difficulty in the old books in which the texts written in old languages has no speaker today but etymologically relative of the contemporary languages. In this article, 40 verbs having polysemic structure which selected from the examplary work Qutadgu Bilig are examined theoretically basing upon

* Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Balıca Kampusu/ Çankırı -TÜRKİYE 18100 (mtberbercan@karatekin.edu.tr)

the presented views on polysemy via the trial of an exemplary analyse by means of comparison with the lexical datas and pointing out the meaning usages of the verbs in the verses and also giving the Turkey Turkish translations of the lines or verses in which the verbs take place and the values of the gained meaning of the verbs.

Keywords: Semantics, Polysemy, Poly-Meaning, Qutadgu Bilig, Verbs

1. Giriş

Kelimenin, içinde bulunduğu kültürün niteliklerine bağlı olmak kaydıyla, dil kullanıcısı halk tarafından kendi kültürüne özel hale getirilmiş, çeşitli anlam zenginlikleri kazandırılmış ve zamana bağlı olarak hem ses hem yapı hem de anlam bakımından değişime uğramış bir dil birimi olduğu ve bu değişimin kültürel dinamiklerle dolaysız bir şekilde bağlantılı olduğu öncelikle vurgulanmalıdır.

Bir kelimenin birden fazla anlam çeşidini bünyesinde bulundurabilme özelliğinin olduğu görülmektedir. Kelimenin sahip olduğu bu anlam çeşitleri arasında, esas anlamı yani gerçek anlamı, yan anlam(lar)ı, mecaz anlam(lar)ı ve eğer terimleştirilmiş ve bir meslek yahut iş alanına ait özel bir kelime haline getirilmişse terim anlam(lar)ı bulunabilmektedir. Bir kelimeyi semantik açıdan ele alırken onu üç boyutlu bir ortam içinde tasavvur ederek kavramak gerekir. Bu üç boyutlu ortam, derin bir anlam dairesini teşkil eder. Kelime bir sese dayalı ve yazıya aktarılabilen maddî bir vücûttur. Bu vücûdun anlam daireleriyle çevrilmiş bir önü, arkası, üstü, astı, yanı olmakla birlikte anlamca birebir eşi ve karşıtı mevcut olabilir. Ön, arka, üst, ast, yan, karşıt ve eş sözleri, bir kelimenin sahip olabildiği muhtelif anlam boyutlarını işaret eder: Kelimenin “esas anlamı”, kelimenin gördüğümüz yüzüdür, ön tarafıdır. Sözlüklerde ilk anlam ön anlamdır. Ön anlam, akla gelen ilk anlam olması sebebiyle gerçek yani esas anlam sayılır. “mecaz anlam” bir kelimenin arka anlamıdır; kelimenin, esas anlamına benzerlik ilgisiyle bağlı kaldığı; ama ondan sıyrılarak başka bir anlam kazandığı ve başka bir olguyu ifade etmek üzere kullanıldığı görülür. İşte bu durumda kelimenin, ilk bakışta görünmeyen ve ön anlamın tamamen arkasında bırakılmış bir anlam üstlendiği anlaşılır. Özellikle günlük konuşma dilinde, deyimleşmiş klişelerde ve poetik ifadelerde, kelimelerin arkasında kalan bu anlamsal yapıdan sıklıkla yararlanır. Bu anlam, gerçek anlamın dışında kalan bir anlam boyutunu ifade ettiği için gizli ve gizemlidir. Bu gizemin her dil kullanıcısı ya da muhatabı tarafından sezilememesi de asıl önemli noktayı oluşturur. Böylelikle dil, bir manevra alanı kazanmış ve hatta sanatsal ya da hikemî olabilen bir ifade boyutuna geçmiş olur. Bir başka deyişle, kelimenin arka anlamı, kelimenin anlam genişlemesinin en uç noktasını teşkil eder. Kelimeler arasındaki genellik ve özellik ilgisine göre oluşturulan kategorizasyonlar da kelimenin anlam boyutları içinde değerlendirilir. Bir kelimenin sahip olduğu anlam, onun daha genel bir kavram alanını kapsayacak şekilde kullanılmasına mani olmuyorsa “üst anlamı” var demektir. Tam tersi olarak, başka bir anlam dairesini kapsamak üzere, genel anlamın alt kategorilerinde yani daha özel bir kavram alanı için kullanılıyorsa “ast anlamı” var demektir. Bir örnekle açıklayacak olursak; “hayvan” kelimesini ele alalım. “hayvan”, ön anlamı itibarıyla, Türkçe Sözlük’te (1955: 329) geçen I. tanımda “canlı yaratık” olarak açıklanmıştır. Şüphesiz bu tanım “havyan” sözüyle zihnimizde uyanan ilk anlamdır; esas anlamdır. Aynı sözlükteki IV. tanımda, “akılsız ve elinden iş gelmez kimse” olarak tanımlanmıştır. Kelimenin esas anlamından sıyrıldığı fakat ona benzerlik ilgisiyle bağlı kaldığı ve artık bambaşka bir anlam kazanarak başka bir olguyu ifade etmek üzere kullanıldığı yani ön anlamının tamamen arkasında kalan bir mecaz anlamının bulunduğu anlaşılmaktadır. “hayvan”ın gösterdiği davranışlar ile IV. tanımda belirtilen insan davranışı arasında benzerlik ilgisi vardır. Bu ilgi de mecaz anlamın oluşmasını sağlayan tek noktadır. Sincap, eşek, domuz vs. “hayvan”, sözlük tanımıyla “canlı yaratık” olmaları sebebiyle “hayvan” kelimesinin ast anlam kategorilerinde bulunur, mesela bir “fare”ye “hayvan” diyebiliriz. O halde “hayvan” farenin üst anlamı, “fare” hayvanın bir alt anlamıdır. Ast ve üst anlam ilişkisi, tamamen genellik ve özellik ilgisi üzerine bina edilmiş bir kategorize etme işidir (Alt ve üst anlam ilişkisi için ayrıca bkz. Lyons 1964: 453-455).

2. Anlamlandırma Problemleri: Polisemi

Anlam çeşitlerinden biri olarak polisemi, bir kelimenin bir ya da birden çok “yan anlam” a sahip olmasını ifade eder. Bir kelimedede temel anlamla bağlantılı birden çok anlamın bulunması; bir kelimenin anlam genişlemesi yoluyla, asıl anlamı ile olan ilişkisini kaybetmeden yeni anlamlar kazanmasıdır (Korkmaz 2007: 61). Bu anlam kazanımı, o kelimenin esas anlamına bağlı olarak geliştirilmiş ve esas anlamıyla benzerlik, yakınlık, yakıştırma gibi ilgilerle doğrudan ilişkili başka anlam(lar)ın oluşması demektir. Bir kelimenin sözlü ya da yazılı bir metinde, dil kullanıcısı tarafından kazandırılan yan anlamının oluşturduğu çok anlamlılık esasen bir semantik problemi olarak değerlendirilir. Leksikal açıdan bir analiz yapıldığında, poliseminin sözlüklerde rastlanan anlam karmaşasının da sebeplerinden biri olduğu görülmektedir. Özellikle eski metinlerin anlaşılmasında, bugün konuşulmayan ama çağdaş dillerle köken açısından akraba olan eski dillerle oluşturulmuş kitapların dilinde polisemik ifadelerin anlaşılması önemli bir engeli oluşturmaktadır. Sistemik ve yapısal olmak üzere ikiye ayrılarak incelen polisemi (Bkz. Copestake & Briscoe, 1996), esas itibarıyla kelimelerin ön anlamlarından ortaya çıkarak ön anlamın oluşturduğu anlam dairesine benzerlik, yakınlık, yakıştırma ilgisiyle nispi olarak bağlı yan anlamların oluşturduğu çok anlamlılık bütünüdür. Kelimenin kendi bünyesinde bulunan kültürel geçmiş, nitelikler ve sadece o kültür mensuplarının dillerinde yer alan kavram tanımlama tarzının öngördüğü kurallar vasıtasıyla ön anlam dairesinden ortaya çıkarak bağımsızlık kazanan polisemik anlamlar bulunduğu gibi, sentaktik kurallar sebebiyle kelimenin cümle içinde kazandığı polisemik bir yapı da bulunabilir. İrdelendiğinde, anlam genişlemesinin aslı mekanizmasını oluşturan mecaz anlamın polisemik ifadelerden ortaya çıkmış bir anlam dairesinde geliştiği iddia edilebilir. Polisemi, semantik çözümlemenin pivotu olup bazı kelimelerin sahip olduğu çok yönlü ve birbirine bağlı bir anlam ağıdır (Bkz. Nerlich & Clarke 2003: 3). Bir dilde en sık kullanılan kelimelerin polisemik yapıya sahip bulunan kelimeler olduğu görülür. Kullanıldıkça dildeki aktif hareket alanına daha fazla nüfuz eden kelime, bir süre sonra ön anlamının dışındaki birçok anlam dairesinin sınırlarına girmeye başlar. Ön anlamın anlam genişlemesini sağlamak için önce yan anlam(lar) oluşturulur. Yani kelime polisemik bir karaktere bürünür. Bu karakterin bünyesindeki anlam(lar) ön anlamdan uzaklaştıkça, bir süre sonra tabii bir şekilde, ön anlamdan tamamen koparak benzerlik, yakınlık, yakıştırma gibi dil içindeki kontrollü opsiyonların etki alanından daha fazla çıkar ve kavramsal işaretlerinin gösterdiği olguyu değil, kontrolsüz bir şekilde bambaşka bir anlamın temsilcisi olarak mecazlaşır, bir metafor, klişe bir anlam haline gelir. Polisemik anlam dairesinden çıkan mecaz anlamın esas anlama benzerlik ilgisiyle bağlanması doğal olarak mümkünse de yan anlamın esas anlamla olan benzerlik bağı çok daha kuvvetlidir. Bu sebeple mecaz anlam ve mecaz anlam dairesinde ortaya çıkan metonimler (mürsel mecaz) ve sinekdoka (*synecdoche* [= kapsamlama])’ya bağlı olarak oluşan anlamlar poliseminin dışındadır. Eş sese sahip, söylenişleri aynı ama anlamları farklı olan homofon kelimelerle de poliseminin karıştırıldığı görülmektedir. Polisemi aynı esas anlamın ürettiği yan anlam dairesinde ortaya çıkan bir çokanlamlılığa işaret eder. Polisemik kelimelerde etimolojik köken bağı olup yalnızca bir kelimenin anlamından türeme ve oluşturulan yan anlam(lar) vasıtasıyla o kelimenin ön anlamına bağlı kalarak yakın anlamlar oluşturmak söz konusudur. Örneğin “yüz” kelimesi; “sayı”, “surat”, “(suda) yüzmek”, “(deri) yüzmek” gibi çeşitli anlamlara gelse de “eş” kavramı içinde bu anlamların sadece sessel açıdan ortaklığı belirtilir. “yüz”ün birbirine uzaktan yakından benzerlik ilgisi bulunmayan ve bambaşka kavramların adını işaret eden bu anlamları polisemik anlam dairesinin doğal olarak dışındadır (Polisemi ve diğer anlam daireleri arasındaki ayrımlar üzerine ileri sürülen dilbilimsel görüşler için ayrıca bkz. Ibarretxe-Antuñano, 1999).

Polisemik anlamların özellikle fiillerde yoğun olarak gözlemlendiği anlaşılmaktadır. Figüratif olarak bir fiilin içerdiği anlamsal bütünlük başka bir fiilin hareket alanına girerek onun gösterdiği kavramsal işaretin temsilcisi olabilir. Bu durumda polisemik hareketin fiili etki alanı içine aldığı görülür. Fiiller arasındaki figüratif yani uygulamadaki şekle dayalı benzerlik poliseminin asıl kaynağı sayılır. Bir örnek olarak “al-” fiilini ele alalım. Türkçe Sözlük’te (1955: 32), cümle içi kullanımlarıyla birlikte çeşitli anlamlar sıralanmıştır: 1. bir şeyi elle veya başka bir

şeyle tutarak kendine eriştirmek (paltomu almayacağım); 2. kendine çekmek (zihnimi aldı); 3. elde etmek (söz almak); 4. satın almak (ev almak); 5. içine sığdırmak (bu salon bin kişi alır); 6. kabul etmek (evine kiracı almak); 7. kendine eriştirilmek (haber almak); 8. içeri sızmak (gemi su alıyor); 9. ... ile evlenmek (Ahmet komşusunun kızını aldı); 10. kapıp götürmek (harmanı yel aldı); 11. yanında götürmek (eve giderken çocuğu da al); 12. zararlı bir şeye uğramak (ceza almak); 13. sarıp bürümek (dağ başını duman almış); 14. kısmak, eksiltmek (kaş almak); 15. saptamak (ölçüsünü almak); 16. yerini değiştirmek, çekmek (masayı ileri almak); 17. bir şeyin içinden fazla bir maddeyi çıkarmak (ur almak); 18. görüş alanında bulundurmak (bu pencere denizi de alır); 19. bir yeri savaşla ele geçirmek (Türkler İstanbul'u 1453'te aldılar); 20. duymak (burnu koku almıyor); 21. eriştirmek, erdirmek (birini himayesine almak); 22. ... gibi anlamak (bir sözü şakaya almak); 23. şiddetle başlamak (bir yağmurdur aldı); 24. davranış veya makam değiştirmek (aşağıdan almak). Bu anlamlar şüphesiz daha da artırılabilir. Dikkat edilirse "al-" fiilinin birçok anlama sahip polisemik fiil olduğu hemen anlaşılacaktır. Sayılan bu anlamlar, tek bir anlamdan türemiştir. Her anlamın kökeni yalnızca bir anlamdır. Bu anlamın genişletilerek yan anlamlar oluşturduğu görülmektedir. Bu anlam birimlerinin oluşturduğu anlam dairesi poliseminin anlam dairesidir. Gerek sistematik gerekse yapısal açıdan, "al-" fiilinin cümle ya da ibare içinde kazandığı bir yan anlam olmakla birlikte, müstakilen diğer cümle ya da ibare unsurlarından bağımsız olarak üstlendiği başka bir anlam bulunmaktadır. Fakat üstlenilen bu çok anlamlılık, "al-" fiilinin ön anlamının doğurduğu çok anlamlılıktan başka bir şey değildir. Fiilin I. anlamı, "bir şeyi elle veya başka bir şeyle tutarak kendine eriştirmek", diğer tüm anlamların kökü olarak görünür. Bu anlamın leksikal açıdan birinci sırada verilmesi esasen bu anlama bağlı olarak dil içinde ortaya çıkmış ikinci anlamlarının anlaşılmasını sağlamaktır. Fiilin ilk anlamındaki figüratif tasvir, yani bir şeyi elle ya da başka bir şeyle tutma ve o şeye böylelikle erişme, ilk anlamdan sonra sayılan bütün anlamların dayandığı asıl ve öz anlamdır. Polisemik bir fiilin anlamlarının her biri başka bir fiille karşılanabilir. Bu durumda fiilin homonimleri devreye girer. Bu fiiller, aynı anlamsal yapıyı karşıladıkları için eş anlamlı olma durumunu tanıklarlar. Örneğin, 9. anlamdaki "aldı" yerine "evlendi" getirilebilir; 19. anlamdaki "aldılar" yerine "fethettiler" getirilebilir; 21. anlamdaki "almak" yerine "geçirmek" kullanılabilir. Kısacası oluşturulan anlamsal yapı bozulmaz ve bir fiil yerine anlamca eşlik sağlayan başka bir fiil kullanılabilir.

Ölü dillerde veya çağdaş dillerin atası olarak bir süre hüküm sürmüş eski dillerde polisemik ifadelerin karşılıklarını tespit etmek, semantik çözümlemesini yapmak her bakımdan güçtür. Bu bağlamda tespitlerin yapılması; diyakronik yolla oluşturulmuş mukayeseli semantik çözümlemesi vasıtasıyla eski metinlerin incelenmesini, dilin tarihsel gelişimi göz önüne alınarak çağdaş dillerle olan bağlantı noktalarının bulunmasını ve doğal olarak cümle ya da ibare bazında değerlendirme yapılarak kelimenin metinde gösterdiği anlam değişmelerinin ve işaret ettiği anlamsal yapının irdelenmesini gerektirmektedir.

3. Kutadgu Bilig'de Fiillerin Polisemik Yapısı

XI. yüzyıl'da yaşamış Karahanlı Uygur Türklerinden Yusuf Has Hacib'in 1069-1070 yılında Doğu Karahanlı hükümdarı Ebû Ali Hasan bin Süleyman Arslan'a (Tabgaç Buğra Han) atfen yazdığı ve takdim ettiği Türkçe bir eser olan Kutadgu Bilig, İslamiyet etkisinde gelişen Türk dili ve edebiyatının ilk kapsamlı ve hacimli eseridir. Bir hikmet, ahlak, siyaset, felsefe, hayat bilgisi kitabı olan bu eserin dilinin, içerdiği konuların iyi bir şekilde anlatılmasını sağlayacak derecede yüksek bir dil olduğu ve eserde kullanılan kelime kadrosunun semantik açıdan yapılan analizde, ileri seviyedeki bir dilin üretken imkanlarıyla beslenen bir kaynaktan doğarak geliştiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, eserde kullanılan fiillerin, özellikle çok anlamlılık açısından gelişmiş ve işlek bir kullanım dahilinde bulunduğu hemen göze çarpmaktadır. Ele alınan örnek bir eser olarak Kutadgu Bilig'deki fiillerin semantik açıdan analizi, Türk dilinde fiillerin geçmişten günümüze doğru gelen tarihsel süreç içindeki anlam değişimlerinin izlenmesi ve anlam gelişimlerinin aydınlatılması bakımından Türk dili araştırmalarının anlam bilgisi şubesi için çok büyük önem arz etmektedir. Eserdeki konuların ve kavramların kapsamlı niteliği itibarıyla, bu kavramların anlatımında kullanılan fiillerin

anlam yapısının anlam değişmesinin ilk ve ana kaynağı sayılan polisemi kavramı çerçevesinde analizi öncelikle gerekmektedir. Bu amaca yönelik olarak, anlamlandırma açısından problemlili olduğu görülen fiiller başta olmak üzere, eserdeki bazı fiillerin esas anlam değerleri, anlam genişlemesi yoluyla anlam değerlerinin değişmesi ve tek anlam yelpazesi üzerinde gösterdikleri çok anlamlı olma özelliği tüm detaylarıyla birlikte irdelenmesi gereken asıl konuları oluşturmaktadır. Eserin dilinin daha iyi anlaşılması ve pek tabii olarak anlam açısından belirsizlik içinde kalan bazı beyitlerin tam olarak çözülebilmesi için ayrıntılı bir semantik çözümleme şart görünmektedir. Bu noktada eserde, polisemi açısından değerlendirilmesi gereken pek çok fiil olmasına rağmen, örnek teşkil etmesi bakımından seçilerek aşağıda alfabetik olarak sıralanmış 40 adet fiil, leksikal verilerle mukayeseli olarak; beyit içindeki kullanımları, içinde geçtikleri ibarelerin Ttü. çevirileri ve taşıdıkları yahut kazandıkları anlam değerleri verilmek suretiyle, polisemi üzerine yukarıda savunulan düşüncelerin teorik olarak baz alındığı örnek bir analiz denemesi vasıtasıyla incelenecektir:

1. açın- : aç- “açmak” fiilinden /-n-/ fiilden fiil yapan dönüşlülük eki vasıtasıyla oluşturulmuştur (< aç-ı-n-); aç- fiilinin kök anlamından türemiş olup “ihsan etmek, ihşanda bulunmak, bağışlamak” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 3; DLTİ, 4; EDPT, 29). Fiilin asıl anlamı, fiilin “açma” fiilini kendi üzerinde, kendine ait bir şey için yapması; bir başka deyişle birinin bir başkası için kendisine ait olan (iyi, güzel özelliklere sahip) metayı vermesi, yani “kendini (başkasına) açması”dır. Bu suretle fiilin kazandığı yan anlamlar “sunmak, vermek, bağışlamak, ihşan etmek” olabilmektedir. Ör. *mini eğğü tuttuñ açındıñ öküş* (beni iyi tuttuñ, çok (şey) verdin [1353]).

2. adaş- : at “ad, isim” isminden fiil yapan /+a-/ eki ve /-ş-/ fiilden fiil yapan işteşlik eki vasıtasıyla oluşturulmuştur (< at-a-ş-); iç seste, iki ünlü arasında kalan /-t-/ ünsüzü sedalılaştırılmıştır (*a-d-a- < a-t-a-*). *adaş-* fiili “arkadaş olmak, ahbab olmak” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 5). Fiilin asıl anlamı “(karşılıklı olarak birbirinin) ismini söylemek”tir. Bu anlamdan oluşmak suretiyle fiilden “birbirine ismiyle hitap edecek duruma gelmek, samimi olmak” yani, “arkadaş, dost olmak” anlamı çıkmaktadır: Ör. *adaştı kiñeşti bir atlığ kişig* (Bir namli kişiyle arkadaş oldu, (ona) danıştı [501]).

3. ağıt- : ağ- (~ aq-) “akmak” fiilinden /-t-/ fiilden fiil yapan faktitif eki vasıtasıyla oluşturulmuştur (< ağ-ı-t-); transkripsiyonda fiilin /q/’lı değil /ğ/’lı okunduğu düşünülmektedir (Uygur harfli metinlerde iki ses de aynı karakterle karşılanmaktadır); fiil “bırakmak, terk etmek, dağıtmak, uzaklaştırmak” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 10; DLTİ, 10; ayr. dikkat çekici olarak bkz. EDPT, 80-81 [G. Clauson, KB’deki *ağıt-* fiilinin uygunsuz kullanıldığını, belki de aynı ibarede geçen *sığıt* ile kafiye oluşturmak için yazıldığını belirtir.]). Fiilin asıl anlamı, *aq-* fiiliyle bağlantı kurularak metin içindeki kullanıma göre anlaşılmalıdır. Ör. *nerek qağğurar sen nerek bu sığıt / bayat hukmi keldi sığıtmı ağıt* (ne gerek kaygılanırsın, ne gerek bu ağlayış / tanrı hükmü geldi ağlayışı akıt [1233]). Fiilin metinde kazandığı anlam, (göz yaşını akıtmak yani ağlamayı) *bitirmek, bırakmak* şeklinde olmalıdır. Költigin yazıtında, *oza kelmiş süsin köl tiğın ağıtıp* şeklinde (K7) geçen ibaredeki *ağıt-* fiilinin *aq-* fiil köküne bağlanması mümkündür (iki ünlü arasında /-q-/’nın sedalılaştığı düşünülebilir [*a-ğ-ı- < a-q-ı-*]). Öyleki bir askerî terim olarak *aqın* sözcüğündeki anlam değeri düşünüldüğünde, *ağıtıp* ifadesinden “orduyu akıtıp yani akına (taarruza) sevk edip” anlamı çıkarılabilir (ayr. *ağıt-* için verilen anlamları krş. bkz. Tekin 2008: 119).

4. alış- : al- “almak” fiilinden /-ş-/ fiilden fiil yapan işteşlik eki vasıtasıyla oluşturulmuştur (< al-ı-ş-). *al-* fiilinin kök anlamından türemiş olup “beraber etmek, beraberce yapmak, beraber paylaşmak” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 17; DLTİ, 20; EDPT, 153). Fiilin asıl anlamı, “(karşılıklı) almak, tutma fiilini birlikte yapmak, (birbirine) tutuşturmak” şeklindedir. Metinde, *alış hem biriş* (4305, 4421) şeklindeki ibarede “(birbirine) vermek” fiilinin aksi istikametinde bir anlam olarak “(birbirinden) almak” kullanılırken, eserdeki *alış-* kullanımlarının tümü “(birbirinin elini, belini vs.) tutuşmak” anlamıyla kullanılmıştır. Ör. *selam qıldı ötrü alıştı eliğ* (selam verdi sonra el tutuştu [5032]), *yaraşğı yarağı bar erse yaraş / yoq erse yarıqlan bil alışıp küreş* (yaraşacağın faydası varsa (ona) yaraş / yoksa zırhına bürün (onunla) bel tutuşup güreş [2360]).

5. alsıq- : *al-* “almak” fiilinden /-sıq-/ fiilden fiil yapan edilgenlik eki (Bkz. Taş 2009: 198; bu ekin Etü.’deki kullanımı için ayr. bkz. Gabain 2007: 60) vasıtasıyla oluşturulmuştur (< *al-sıq-*). *al-* fiilinin kök anlamından türemiş olup “bir şeyden kurtulmak, kaybetmek” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 18; DLTİ, 22; EDPT, 152). Fiilin asıl anlamı, edilgen çatı özelliği itibariyle “(başkası tarafından) alınmak” olup metin içinde kazandığı anlam, “kaybetmek” tir. Ör. ...*başın alsıqar* (başını kaybeder [4119]), ...*neñ alsıqmasa* (mal kaybetmese [2803]). Bu fiil (eserde görüldüğü gibi; baş, mal [= *neñ*] gibi) sahip olunan bir şeyin başkası tarafından kandırma, hırsızlık ya da cebir yoluyla alınması işini göstermektedir.

6. arsızq- : *ar-* “kandırmak, aldatmak” fiilinden /-sıq-/ fiilden fiil yapan edilgenlik eki vasıtasıyla oluşturulmuştur (< *ar-sıq-*). *ar-* fiilinin kök anlamından türemiş olup “aldanmak” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 24; DLTİ, 36-37; EDPT, 238). Fiilin asıl anlamı edilgen çatı özelliği itibariyle “kandırılmak, aldatılmak”tır. *ar-* “yormak” şeklinde eşesli başka bir fiilin bulunması anlamlandırmada tereddüte sebep vermektedir. Öyleki “kandırmak, aldatmak” anlamındaki fiilin *ar-* “yormak” fiiliyle uzak da olsa muayyen bir anlam bağı bulunduğu iddia edilebilir. Bu düşünceye göre; her kandırılma eylemi, aldatılmak istenenin aldatıldığını bilmeksizin boşu boşuna (aslı olmayan bir hedef peşinde) zihnen, bedenen yorulması ve bu yolla yanıltılması, işleyemez hale getirilmesi esasına dayanarak gerçekleşir. Tasavvuftaki nefis ile beden arasında kurulan ilgiye atfen, eserde nefsin isteğine kanıp boşuna yorulan beden *arsıq-* fiilinin icracısı olarak görülmüştür. Ör. *nelük arsızqar sen aya öldeçi / özün iki künlük qonuş boldaçı* (Ey fani, (bu dünyada) kendisi iki günlük misafir olan, neden (boşuna) yorulursun [3529]). Bu düşünce ekseninde *arsıq-* fiilinin ibaredeki kullanımına göre, “yorulmak, yanıltılmak, aldanmak, kanmak vs.” gibi birbiriyle anlam bağıntısı kurulabilecek birçok fiille ilişkilendirilmesi mümkündür.

7. artla- : *art* “arka, (bir şeyin) ardı, ense, sırt” isminden /+la-/ isimden fiil yapan ek vasıtasıyla fiilleştirilmiştir (< *art+la-*). *artla-* fiili “(başa, boynun arka kısmına, enseye) vurmak” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 26; DLTİ, 38; EDPT, 209). Fiilin asıl anlamı “artlamak, arkalamak” olup metin içinde kazandığı anlam “enselemek, takip etmek, yakalamak, ele geçirmek, ardından gitmek vs.” şeklinde yorumlanabilir. Ör. *saran beg tirer neñ xazine urur / aqı beg kıılıç birle artlap alur* (cimri bey mal hazine derer / cömert bey kılıç ile ele geçirip alır [3048]). Ttü.’de kullanılan argo *ensele-* “yakalamak, ele geçirmek [TS, 242]” fiili ile Karahanlı Türkçesindeki *artla-* fiilinin KB’deki örneği anlamsal eşdeğere sahiptir.

8. aşundur- : *aş-* “aşmak” fiilinden /-(u)-n-/ yuvarlak bağlama ünlülü fiilden fiil yapan dönüşlülük eki ve /-dur/ fiilden fiil yapan faktitif eki vasıtasıyla oluşturulmuştur (< *aş-u-n-dur-*). *aşundur-* fiili “(selam kelimesiyle beraber) selama cevap vermek” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 32; EDPT, 264). Fiilin asıl anlamı “(bir şeyi üzerinde taşıyarak bir yere) geçirmek, getirmek, götürmek”tir. AH’de fiil şu şekilde geçmektedir: *seniñ malıñ ol mal aşındurduquñ / saña hasret ol tek tutup turduquñ* (senin malın (diğer tarafa üzerinde) götürdüğün maldır, (elinde) tuttuğun (dünya malı) sana sadece hasrettir [433-434]). Fiilin bu beyitteki anlamı ile KB’deki anlamı paraleldir: *uluğlar kerek kim kiçigke selam / aşundursa ötrü bolur iş tamam* (büyüklerin küçüklere selam götürmesi (selama mukabele etmesi) gereği sayesinde iş tamam olur [5060]).

9. aw- : *aw-* “(etrafını) çevirmek, (etrafında) toplanmak, (etrafına) üşüşmek” [Bkz. krş. KBİ, 37; DLTİ, 50; EDPT, 4] fiilinin çoğu zaman *ew-* (~ *éw-* ~ *iw-*) “acele etmek, aceleyle davranmak, telaşlanmak” fiili ile karıştırıldığı görülmektedir. Yazılışlarının kimi zaman aynı oluşu ve bu iki fiil arasında bazı ibarelerde anlamsal eşdeğerin tespit edilmesi tereddüte neden olmaktadır. Ayrıca *ewür-* “çevirmek, döndürmek” ve türevi (*ewril-*, *ewrül-*) fiillerin kökünün *aw-* şeklinde transkripsiyonu yapılan *ew-* “çevirmek” fiili olduğu düşünülmektedir: Ör. *ajun buđm eştip anı arzulap / awa (ewe?) yığılu keldi añar öz ulap* (dünya halkı (onun şöhretini) eştip onu (görmek) isteyip / ona kendini bağlayıp aceleyle davranarak toplanıp geldi [460]). Bu çeviride “aceleyle davranarak” yerine “üşüşerek, (etrafını) çevirerek” de getirilebilir.

10. aya- : “değer, önem vermek (= saygı duymak, el üstünde tutmak, onur duymak, korumak, muhafaza etmek, sakınmak, çekinmek)” anlamına gelen *aya-* fiilinin KB’de “sakınmak, çekinmek” anlamında kullanıldığı görülmektedir (krş. KBİ, 44; DLTİ, 53; EDPT, 267-268). Bu anlamın “saygı duymak, onur duymak, korumak, muhafaza etmek vs.” anlamlarının

ortak anlam paydası olan “değer vermek (ehemniyet göstermek, kıymet duymak)”ten gelişerek oluştuğu düşünülmektedir. Öyleki değer verilen yani saygı duyulan, korunan bir varlığın aynı zamanda sakınılan bir varlık olması pek tabii olarak söz konusudur. “sakınmak”, bir şeyi yapmaktan herhangi bir korku veya düşünce ile uzak durmak; olması hatıra gelen kötülöklere karşı tedbirler almak; korumak anlamlarına gelmektedir (TS, 620). Ör. *ayama oğul qızqa berge yitür / oğul qızqa berge bilig öğretür* (sakınma evlada sopa at; sopa, evlada marifet öğretir [1494]).

11. barış- : *bar-* “gitmek” fiilinden /-ş-/ işteşlik eki vasıtasıyla oluşturulmuştur (< *bar-ı-ş-*). *bar-* fiilinin kök anlamından türemiş olup “birbirine gidip gelmek, ziyaret etmek” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 59; DLTİ, 70; EDPT, 369). Fiilin asıl anlamı “birbirine gidip gelmek; (karşılıklı olarak) ziyaret etmek”tir. Ör. *barışgu kerek qa qadaşlar bile / qatılgu kerek iş adaşlar bile* (husım akrabaya gidip gelmek gerek, eş dost ile karışmak gerek [3209]).Esasen fiilin, aralarında huzur tesis edilen; savaşın, kavganın sonlandırıldığı iki veya daha fazla tarafın kurdukları anlaşma, ittifak dostluk, arkadaşlık vs. gibi bağlar sebebiyle birbirlerine gidip gelmelerini anlatan bir anlam yüklenerek bugün Ttü.’de kullanılan *barış-* “barışmak” fiilini oluşturan anlam değerinin alt yapısını hazırladığı anlaşılmaktadır.

12. bas- : “basmak, baskı uygulamak, tazyik etmek, kontrol etmek (krş. bkz. KBİ, 60-61; DLTİ, 71, 72; EDPT, 370-372)” anlamındaki fiilin, çeşitli ekler vasıtasıyla oluşturulmuş türevleri bulunmaktadır. Bu fiiller, *bas-* fiilinin kök anlamından türetilmiş, çeşitli anlamlara sahiptir: *basıq-* ~ *bassıq-* “basılmak, baskına uğramak, baskılanmak (aşağılanmak, küçültölmek, (kötü bir hale) uğratılmak vs. anlamları gelişmiştir.)”, Ör. *qatılğan uquş birle basıl hava / havaqa basıqsa bolur er yawa* (gayret et akıl ile nefsi bas; nefse basılırsa (nefs tarafından kötü bir hale uğratılırsa) kişi heba olur [5403]); *basıl-* “basılmak, baskına uğramak, baskılanmak”, Ör. *qılıç birle tutlur qalı tutsa il /qalem birle baslur qalı bassa il* (şayet ölke ele geçirirse, kılıç ile yapar; şayet halk basarsa (baskı uygular, ayaklanırsa), kalem (eğitim) ile basılır (kontrol altına alınır) [2711]); *basın-* “üzerinde baskı duymak, kendini basılmış hissetmek (kahrolmak; kendini kötü, alçaltıcı duruma düşmüş veya zayıf, aciz hissetmek anlamları gelişmiştir.)”, Ör. *körüşmez yağınun küsi keğ yırağ / körüşse basınur körügli qaraq* (karşılaşılmayan düşmanın şöhreti pek uzaktır; karşılaşırsa gören göz kendini kötü hisseder [2368]); *basıt-* “bastırmak, baskı yaptırmak, baskılatmak; kahrettirmek; kötü, alçaltıcı duruma düşürmek veya zayıf, aciz hissettirmek; (kötü bir hale) uğratmak”, Ör. *kişig satğamasa küwezlik bile / basıtmasa özde kiçigke küle* (kişiyi kibir ile çiğnemesse, kendinden küçüğe gülererek onu alçaltıcı duruma düşürmese [707]).

13. bat- : *bat-* “batmak” fiilinin metin içinde kazandığı anlam “gözden kaybolmak”tır (KBİ, 64; DLTİ, 75; EDPT, 298). Eserde fiilin, görünür bir şeyin artık görünmez olduğunu, kaybolduğunu ifade etmek üzere kullanıldığı görölmektedir. Ör. *tüşümde mü kördüm sini men yatıp / körürde yitürdüm yıradıñ batıp* (Yatınca seni düşümde mi gördüm; görürken yitirdim, kaybolup uzaklaştın [6303]). Sadece *güneş battı* (güneş ufuk çizgisinin altına inerek kayboldu), *gemi battı* (gemi suyun içine girerek kayboldu) gibi ifadelerde “kaybolmak, gözden yitmek” anlamlarıyla kullanılan *bat-* fiili, bugün genellikle bir cismin (Ör. diken, bıçak, cam vs.) o cismi kısmen veya bütün olarak kapsayacak bir başka varlığın içine cebir yoluyla girmesi, geçmesi anlamında kullanılmaktadır. Rahatsızlık, sıkıntı veren unsurların varlığı da mecazen *bat-* fiiliyle açıklanır (Ör. çok göze *batıyorsun*, hareketlerin *batmaya* başladı).

14. bekle- ~ **berkle-** : : *bek* (< *berk*) “sağlam, pek, arka” isminden /+le-/ isimden fiil yapan ek vasıtasıyla fiilleştirilmiştir (< *bek+le-*). *bekle-* fiili “kilitlemek, kapatmak, bağlamak, muhafaza etmek” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 72-73, 75; DLTİ, 80, 85; EDPT, 326-327, 363). Esasen fiilin anlamı “sağlam, pek, arka” anlamındaki *bek* isminin özellikle “sağlam” anlamından gelişmek suretiyle zamanla “kilit, bağ, koruma, muhafaza” anlamlarına gelecek şekilde kullanılması vasıtasıyla oluşmuştur. Bu yolla fiilin “kilitlemek, bağlamak, korumak, gözetmek, beklemek, muhafaza etmek” gibi birçok anlam kazandığı anlaşılmaktadır (Bkz. krş. Özkan 2011: 444). Ör. *aqlıq bile beklegü ol ilig / aqlıq bile beg bedür ay ilig* (hükümdar cömertlik ile (halkı) beklemeli (korunmalı, gözetmeli), bey cömertlik ile büyür ey hükümdar! [3040]). “beklemek”; korumak, gözetmek, sağlam tutmak, muhafaza etmek anlamlarından gelişerek bugün “bir iş oluncaya kadar vakit geçirmek, arzu edilmeyen bir işi önleyebilmek için bir şeyin yanında bulunmak, ummak (TS, 92)” anlamları kazanmıştır. *bekle-* fiilinin kökü olan *bek* ismini

bekçi “bir şeyi, bir yeri bekleyip korumakla görevli kimse” sözcüğünün kökü olarak da görmekteyiz.

15. bert- : **ber-* “berelemek, yara açmak” fiilinden /-t-/ fiilden fiil yapan faktitif eki vasıtasıyla oluşturulduğu düşünülmektedir (< **ber-t-*). *bert-* fiili “berelenmek, yaralamak” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 75; DLTİ, 85; EDPT, 358). *bere* şeklinde ve genellikle *yara* sözcüğüyle birlikte ikileme içinde kullanılan (*yara bere*) sözcüğün “yara, kesik, darbe vs.” anlamına geldiği bilinmektedir. Bu sözcüğün kökünün *bert-* fiilinin kökü olarak tasarlanan düşündüğümüz **ber-* fiili olduğu düşünülebilir (Ayr. bkz. Taş 2009: 122). Eserde fiilin özellikle *könül bert-* “gönül yaralamak, incitmek, kırmak” şeklinde deyim içinde kullanıldığı görülmektedir (4092, 6238 vs.). Ayrıca *berge* “(yara açıcı) silah (= değnek, kamçı, tayak)” [krş. Moğ. *berij-e(n)* “sopa, kamçı sapı”; *berte-* “yaralanmak” (Lessing 1960: 99, 100)] isminin kökünün **ber-* fiiliyle bağdaştırılması mümkün görünmektedir (< **ber-ge*). Bu sözcüğün Latince *virga* “sopa, dal” şeklinden Pers diline geçtiği (her ne kadar İran dillerinde bir izi görülme de) ve bu yolla Türkçeye geçtiği iddia edilse de (bkz. EDPT, 362; OLD, 2070; Arat 2007b: 313), tam tersi bir istikamet izlemiş olabileceğini düşünmekteyiz (Bu kültür sözcüğü üzerine daha detaylı bir çalışmanın yapılması gerekmektedir.).

16. bügüle- : *bügü* “bilgin, akıllı, hakim, bilge” isminden/+le-/ isimden fiil yapan ek vasıtasıyla fiilleştirilmiştir (< *bügü+le-*). *bügüle-* “bilgi ile techiz olmak” şeklinde anlamlandırılmıştır (KBİ, 119). Ör. *yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / bügülep bu sözke yetürsü bilig* (Ögdülmiş yanıt verdi, dedi ki “hükümdar, tefekkür edip bu söze hikmet ulaştırırsın” [1666]). Fiilin esas anlamı, “tefekkür etmek, *bügü* (marifet, bilgi sahibi) gibi davranıp düşünmek” olup bu anlamından “marifet sahibi olmak, kimsenin bilmediği bilgiye erişmek, hikmet sahibi olmak vs.” şeklinde anlamlar oluşmuştur. Ayrıca fiilin “mistik sihir bilgisine sahip olmak ve sihir kullanmak” anlamının da bulunduğu anlaşılmaktadır (Bkz. EDPT, 327). Bu sebeple, *bügü* sözcüğünün “bilgin, akıllı, hakim, bilge, marifet sahibi vs.” anlamlarının yanında “sihirbaz, büyücü” anlamlarının da bulunduğu görülmekte ve hatta bu sözcüğün eski Türk kültüründeki “kam” a işaret ettiği anlaşılmaktadır (Bkz. Köprülü 1999: 61 mt. ss.); Ttü.’deki *büyüle-* (< *bügüle-*) “büyülemek, etkilemek” fiili bu anlam dairesinden gelişerek kullanılagelen bir fiil olarak bilinmektedir.

17. büt- : eserde fiilin, genel çerçevede olmak üzere iki farklı anlamı bulunmaktadır (ayr. bkz. KBİ, 120-122; krş. DLTİ, 126-127; EDPT, 298): I. sona ermek (Bu anlamdan gelişmek suretiyle bitmek, kesilmek, kapanmak, tamamlanmak, olgun hale gelmek, vadesi (süresi) dolmak vs. anlamları gelişmiştir.); II. inanmak (Bu anlamdan gelişmek suretiyle ikrar etmek, kabul etmek, tasdik etmek, güvenmek vs. anlamları gelişmiştir.). Ttü.’de fiilin (düz-dar vokalli olarak), *bit-* “tükenmek; sona ermek, tamamlanmak; (yorgunluk, hastalık, iflas gibi başa gelen kötü bir olay sebebiyle) tükenip eski hali sona ermek” şeklinde kullanıldığı görülmekte (bkz. TS, 111); fiilin kazandığı bir başka anlam olarak “(ortaya) çıkmak, belirlemek (örneğin tohum tanesinin olgunlaşarak filiz vererek toprak üzerinde bitmesi)” anlamı bulunmaktadır (Ör. *burada biten* (ortaya çıkan, beliren) *otları kesmeliyiz.*). Sadece *bütün* “bütün, tamamlanmış, tam olan” şeklinde fiilin geniş-yuvarlak vokalli formu korunmakta olup “tamamlanmak” anlamıyla bağlantısı gözlenmektedir. KB’de fiilin pasiflik-meçhullük ve faktitif ekli kullanımları da vardır: *bütül-* “inanılmak, güvenilmek”, *bütür-* “(ortaya) çıkarmak, bitirmek, tamam hale getirmek, sağlam hale getirmek, olgunlaştırmak, donatmak (kıyafet, elbise vs. yönünden tamam hale getirmek)”. Ör. *halal dünya qazğan özüñni yitür / todur aç yalıñrı hem opraq bütür* (helal dünya (malı) kazan (ve) kendine yedir; aç doyur, çıplağı da giydir (çıplağı donat, onu (kıyafet bakımından) tamam, sağlam hale getir) [3923]).

18. çikne- : (~ *çigne-*) Ttü.’de kullanılan *çigne-* fiilinin KB.’de geçen şeklidir. Fiilin anlamlandırılmasında tereddüt bulunmaktadır (“sıkı dikmek, altın tel ile ipek kumaş üzerine nakış işlemek; yere sürgü çekmek” (?): KBİ, 132; krş. DLTİ, 152; EDPT, 416). Fiil, “delmek batırmak, dikmek, geçirmek” gibi birbiriyle figüratif açıdan bağlantılı çok anlamlı bir yapıyı işaret etmektedir. Ttü.’de *çigne-* şeklinde kullanılan fiilin süreklilik bildirmek üzere (bir şeyi) ezmek, (fiziksel baskı vasıtasıyla) delmek (örneğin yiyeceği küçük parçalara ayırıp yutulmasını sağlamak amacıyla dişler vasıtasıyla ezmek [adeta dişlerin dikiş diker gibi yiyeceği delmesi]; çölde ya da toprak bir yolda yürürken yolu zorunlu olarak ayaklar vasıtasıyla eşmek; kuralları

hiçe saymak suretiyle kanunu, düzeni delmek [mec.] gibi birbiriyle ilgi kurulabilecek birçok anlamı bulunmaktadır. KB.'ye bakıldığında fiilin iğne ya da ucu sivri delici bir aletin sicim, ip ya da bunlara benzer bir şeyi kumaş türü bir maddeye geçirilmesi, dikilmesi anlamını karşılamak üzere kullanıldığı görülmektedir: Ör. *añar torqu ıdtım tiken çıknemiş* "ona ipek kumaş gönderdim diken çiğnemiş (dikeni ipeğin üzerine dikmiş, ipeği diken ile delmiş) [3846]).

19. emit- : fiilin eserdeki kullanımından *eğilmek, eğri gitmek, yanlış yola girmek, yamulmak, bir tarafa yönelmek*, (beğeni, merak vs. duygularla) *meyletmek* gibi birbiriyle bağlantılı birçok anlam çıkarılmaktadır: Ör. *qayı tüz emitse turumaz tüşer* (hangi doğru eğilse duramaz, düşer [807]). Clauson'un belirttiği şekilde fiilin yerini bir süre sonra *egil-* (> *eğil-*) fiiline bıraktığı anlaşılmaktadır (Clauson 1972: 106, 157; ayr. bkz. KBİ, 143, 149; DLTİ, 170, 180). *egil-* şeklinin kökü olan *eg-*'in *eğ-* "eğmek [to bend]" şeklinden geliştiği bilinmektedir (krş. Clauson 1972: 106). Bu gelişime paralel olarak *em-* < *eğ-* şeklinde alternatif bir diyalektolojik gelişimin bulunduğu, *egil-* ve *emit-* fiillerinin birbirine alternans teşkil edecek biçimde kullanıldıkları ve zamanla *egil-* şeklinin geçerli kullanım haline geldiği düşüncesi makul görünmektedir. İlk bakışta *-g-* < *-m-* şeklinde görülen ses değişiminin Etü. ve Otü.'de rastlanan bir ses değişmesi olmadığı hemen anlaşılır. Bu değişimin uzak bir ihtimal de olsa, bünyesinde /m/ sesi barındıran başka bir dile ait kelimedenden (Farsça yoluyla Arapça *meyl'*den) analogi ya da tanımlanamayan diyalektolojik bir temayül vasıtasıyla yerleştiği de ayrıca bir düşünce olarak savunulabilir. Öz itibarıyla, *egil-*'in *emit-* fiilinin üstlendiği anlam yükünü taşıdığını ve bugün Ttü.'de kullanılan *eğil-*'in anlamının bu anlamsal kalıtımın uzantısı olduğunu anlamak mümkündür.

20. ewdi- : *ew* "ev (topluluk, birlik; toplanma yeri, bir araya gelinen yer)" isminden */+di-/ isimden fiil yapan ek vasıtasıyla oluşturulduğu düşünülmektedir. Fiilin esas anlamı "toplamak, bir araya getirmek, birlik oluşturmak"tır. Fiilin bünyesindeki anlam yükünden hareketle *ew* kelimesinin esas anlamının "topluluk, birlik" olduğu anlaşılmaktadır. KB.'de fiil tek yerde geçmekte olup *tir-* "dermek" fiiliyle eş anlamlıdır: Ör. *tükel on sekiz ayda aydım bu söz / ödürdüm adırdım söz ewdip tire* (bu sözlerin tamamını on sekiz ayda söyledim. Söz toplayıp dererek seçtim, ayırdım [6624]), ayrıca DLT.'de fiilin *ewdil-*, *ewdin-* şekilleri bulunmaktadır (DLTİ, 206-207).

21. eðle- : *eð* "değerli taşınabilir mal, meta; ipekli kumaş gibi dokuma cinsinden olan şeyler" isminden /+le-/ isimden fiil yapan ek vasıtasıyla oluşturulmuştur. Fiilin esas anlamı "iyi, değerli hale getirmek, değer vermek" olup metin içindeki kullanıma bağlı olarak "ıslah etmek (iyi hale getirmek), önemli görmek, değer vermek, (zihinde, itibarda) tutmak" gibi anlamlar kazanmıştır. *eð* ismi her ne kadar "değerli ve taşınabilir mal, meta; ipekli kumaş gibi dokuma cinsinden olan şeyler" anlamına gelse de bir simge olarak "değer, kıymet" anlatmakta ve "iyi, güzel" kavramlarının anlam alanını işaretlemektedir. Fiildeki anlam yükü irdelendiğinde, "iyi, güzel, değerli hale getirmek" şeklindeki esas anlamdan gelişen birçok yan anlamın bulunduğu görülmekte olup metin içi semantik analiz yoluyla varılan sonuca göre fiilin bir şeyin iyi, değerli hale getirilmesi vasıtasıyla o şeyin zihinde yer alıp itibar görmesine, hürmete değer olmasına işaret eden bir anlam değeri bulunduğu anlaşılmaktadır: Ör. *munu eðlese men kişi bolğu oq* (buna değer versem adam (önemli kişi) olacaktır [1633]); KBİ, 142-143, ayr. krş. DLTİ, 1677, 169; Clauson 1972: 33, 57.

22. iç- : *uç-* "uçmak" fiilinin az rastlanan dar-düz vokalli bir varyantı olabileceği düşünülmektedir (*iç-* < *uç-*); *c*, *ç*, *n*, *s*, *ş*, *y* ünsüzlerinin Türkçedeki daraltıcı etkisi bilinmektedir. *uç-* fiilinin sahip olduğu esas anlamdan oluşan yan anlamlar olarak "kaybolup bir yere gitmek, gözden uzaklaşmak, havaya yükselmek suretiyle yok olmak" anlamları bilinmektedir. KB.'deki kullanım değerlendirildiğinde, bu düşüncenin kabulü makul görünmektedir: Ör. *ara bir ıçar kör yorır belgüsüz / ara köz körürde bolur belgüsüz* (bazen bak kaybolur belli olmadan yürür / bazen göz görürken belli olmaz [1532]). *içim-* şeklinde Etü. ve Otü. metinlerinde rastlanan fiilin de morfo-semantik açıdan *iç-* fiilinden gelişmiş yakın anlamlı bir anlam yüküne sahip olduğu görülmektedir.

23. illeş- : *il* (ya da *él*) "el" isminden /+le-/ isimden fiil yapan ek ve /-ş-/ fiilden fiil yapan işteşlik eki vasıtasıyla oluşturulmuştur. Fiilin asıl anlamı "elleşmek (krş. Etü. *eligleş-*)" olup bu anlamdan türemek suretiyle "el ele tutuşmak, el tokalaşmak, dostluk duygusuyla

birine el sürmek (sevgiyi belirtmek üzere onu elle sıvazlamak), el ele vermek, ortaklık sağlamak, uzlaşmak, fikir birliğine varmak, barış yapmak” (krş. KBİ, 197; Clauson 1972: 145) gibi anlamlar çıkarılabilir: Ör. *yalawaç ıdıp sen bar illeş yori* (elçi gönderip sen git yürü (onunla) el ele ver (onunla barış) [2362]). Ayrıca bu fiille eş anlamlı olarak *iltiş-* fiilini değerlendirebiliriz.

24. iriglen- : *irig* “iri, kaba” isminden /+le/ isimden fiil yapan ek ve fiilden fiil yapan dönüşlülük eki /-n-/ vasıtasıyla oluşturulmuştur. Metin içinde fiilin, *irig* kelimesinin asıl anlamı olan “iri, kaba, sert, haşın vs. (krş. KBİ, 199; krş. EDPT, 222)” anlamından geliştirilmek üzere “yüz çevirmek, gadretmek, sertlik göstermek” şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Esasen fiilin, “kabalık etmek, aksi davranmak, büyüklenmek” şeklinde anlamlandırılması daha uygundur: Ör. *irig sözke buşma qalı tegse söz / köni söz irig ol iriglenme öz* (şayet kaba söz sana ulaşırsa o söze sinirlenme, doğru söz kabadır, (mukabele ederek sen de) kendini kabalaştırma [5575]). *irig* kelimesi Etü. ve Otü.’de, yapı itibarıyla iri olan, göze hoş görünmeyen bir varlığın sıfatı olarak karşımıza çıkar. Bu özelliklerdeki bir varlığın icra edeceği her fiil tabiatıyla, o varlığın hoş bulunmayan durumuna atfen *iriglen-* fiiliyle karşılanır.

25. irte- : “istemek, aramak, irdelemek, sormak, izlemek” fiilleriyle arasında muayyen bir anlam bağı bulunduğu anlaşılan *irte-* fiili, Ttü.’de görülen *irdelemek* fiiliyle karşılaştırılabilir. İstenecek bir şeyin aynı zamanda aranan, sorulan, izlenen bir şey olacağı malumdur. Dolayısıyla istemek; aramak, sormak, izlemek gibi anlamları içinde barındırmaktadır. Ör. *eşitgil sözüğ irte yalğan çınığ / çınığ özke algıl qına yalğanığ* (konuşulanları dinle, (bu sözler içinde) yalanı doğruyu ara, doğruyu kendine al, yalanı kına! [5877]). Keza Batı dillerinde, sormak fiili aynı zamanda nezaketten arzu etmek, istemek, aramak ve izlemek anlamlarına da gelir (Ör. İng. *to ask* “sormak [to ask for = istemek]”). Bu durum çoğu dilde, “istemek” anlamının geniş bir yelpazede yoğun bir polisemik anlam yüküne sahip bulunduğunu göstermektedir. Fiilin zetasizme uğramış bir varyantı olarak Etü.’de bulunan *iste-* ~ *izde-* “istemek, aramak, sormak, izlemek” fiili, Kaşgarlı Mahmud’un belirttiği şekilde *irte-* fiilinin sinonimi olarak düşünülmektedir (DLT-I, 272/10-11). *iste-* ile *irte-* arasında anlam farkının bulunmadığı ancak zetasizme bağlı olarak belli bir şekillenmenin bulunduğu ve Etü. ile Otü. metinlerinde z ~ s’li ve r’li kullanımların beraber yer aldığı anlaşılmaktadır.

26. kemiş- : “(bir yöne) çekmek, yönelmek; bırakmak, atmak; (ileri) sürmek, (ileri) çıkmak, (ileriye doğru) hamle yapmak ya da atmak, atılmak; çıkışmak, saldırmak (krş. KBİ, 238; DLTİ, 299; EDPT, 724)” anlamlarına gelen fiilin metin içindeki bütün kullanımlarını sırasıyla inceleyelim: *kemişti kitab ötrü baqtı uzun* (kitap çekti, sonra uzun (süre kitaba) baktı [1572]); *kemişmegil emdi ay ersig toña* (çıkışma (bana) ey kahraman yiğit [1908]); *yağı at kemişse tiringü kerek* (düşman at ileri sürerse toplanmak gerekir [2285]); *tuşınça tegişgü kemişse ırı* (evlat saldırıya geçerse (kendini ileri atacaksa) dengine göre vuruşmalı [2375]); *yağı at kemişse şaşa oğrasa* (düşman at ileri sürerse sana kasdetse [2386]); *tözü köz kemişse yime tuğçıqa* (göz tamamen yönelse de tuğcuya [2557]); *yarağsıznu özdin kemişgü kerek* (faydasız kendinden çekmek (uzaklaştırmak, bırakmak) gerekir [5649]); *oğul qız kemişti ata hurmeti* (evlatlar babaya saygıyı çekti (bıraktı) [6491]). Fiilin esas anlamı çekmek, atmak, sürmek ve bırakmak fiillerinin kavram alanlarına giren bir anlamı işaret etmektedir. Polisemik anlam yapısı itibarıyla fiilin, birbiriyle dolaylı yahut dolaysız olarak kılınış yönüyle ilişkili, birbirine yapıma şekli bakımından benzerlik gösteren birçok yan anlamının bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, çekmek fiili sözü edilen yapıma şekli benzerliği yani figüratif benzerlik ilgisi yönüyle ileri sürmek, atmak, yönelmek, (kendini ya da bir şeyi bir tarafa, istikamete) bırakmak fiilleriyle eş anlam ilgisiyle olmasa da yan anlam ilgisiyle doğrudan bağlantılıdır. Ayrıca bu fiiller, içinde geçtikleri metinde verilmek istenen anlama göre birbiriyle eş anlam ilgisi kurabilir. Esasen *kemiş-* fiilinin semantik tahlili; öznece ileriye doğru veya muayyen bir istikamete doğru çekilen, sürülen, atılan, bırakılan vs. bir varlığın (vücut (veya bir vücut azası), at, silah, zaman) nesne olarak kullanıldığı bir fiili göstermektedir. Hücum amacıyla ileri çıkma yani fiziksel ya da sözlü olarak saldırma yahut çıkışma da bu bağlamda değerlendirilir.

27. kölün- : (~ ? *külün-*) tercihen *kölün-* şeklinde okuduğumuz fiil, KB.’de tek yerde geçmekte olup indeks ve sözlüklerde “halsiz düşmek, eli ayağı yorulup zayıf olmak, yorulmak” şeklinde anlamlandırılmıştır (bkz. KBİ, 300; DLTİ, 397; EDPT, 719). Fiil, *köl-* “bağlamak” fiilinden /-n-/ fiilden fiil yapan dönüşlülük eki vasıtasıyla türetilmiştir. Metin içinde kazandığı

anlam, “(bir yere zincir, taş, ip gibi bir vasıtayla) bağlanmak yahut tutulmak, hareketsiz hale gelmek”tir. Bu anlamdan çıkmak suretiyle “eli ayağı iş görememek, bir işi yapacak gücü, fırsatı bulamamak” şeklinde polisemi açısından değerlendirilebilecek çeşitli anlamlar çıkarılmaktadır. KB.’deki beyitte fiilin *kişensiz* “kösteksiz (bağlama ipi, zinciri olmadan)” kelimesiyle birlikte kullanılması sebebiyle, “bağlamak” anlamından türetilmiş bir yapıya sahip olduğu kanaati kuvvetlenmektedir. Ör. *kişensiz kölündü mañumaz adaq / tünardi yarumaz körügli qaraq* (bağlama (ipi, zinciri) olmadan bağlandı, ayak adım atamaz /gören göz karardı, parlamaz [374]). Diğer tarihi metinlerde de fiilin “bağlanmak” anlamından geliştirilmiş çeşitli yan anlamlara sahip olduğu görülmektedir. Ör. *kün teñri kölündi çerigin üze ay teñri battı qutun üze* (güneş tanrısı ordun üzerinde tutuldu, ay tanrısı saadetin üzerinde battı [TTT I, 39-40]). İlk hecedeki vokalın /ö/ olarak okunmasının zorunlu olduğu ve ortaya çıkan anlamın *köl-* “bağlamak” fiiliyle ilişkilendirilerek “(bir yere zincir, ip gibi bir vasıtayla) bağlanmak, tutulmak, hareketsiz hale gelmek, (bir yere bağlanma yoluyla) mecalsiz kalmak” şeklinde yorumlanması gerekmektedir. Esirler, köleler ve hayvanların bir tutma yerine, zincire, taş, prangaya bağlanarak tutuldukları düşünülürse *kölün-* kelimesinin *köl-* fiilinin bir türevi olduğu hemen anlaşılır.

28. qawur- : **qav-* şeklinde ve “tutmak, yakalamak, dokunmak, elde etmek, elle hissetmek, temas etmek vd.” anlamlarında tasarladığımız fiilden /-(u)r/ fiilden fiil yapan faktitif fonksiyonlu ek vasıtasıyla türetilmiştir. Fiilin anlamı “bir arada tutmak, (bir şeye fiziksel olarak) dokunmak suretiyle o şeyi ele geçirmek, kendini (özellikle el, kol gibi bir uzuv vasıtasıyla) bir şeye tutturmak, sarmak yahut bir şeye fiziksel olarak temas ettirmek” şeklinde birçok yan anlamla ilişkilendirilerek yorumlanabilir. İndeks ve sözlüklerde “kavramak, yakalamak” şeklinde verilen tanımın Ttü.’de kullanılan *kavra-* “kavramak” fiiliyle doğrudan ilişkilendirildiği görülmektedir (krş. KBİ, 229; DLTİ, 283; EDPT, 585). Ör. *qarlıq qawurdu yigitlik yıradı* (yaşlılık tuttu, gençlik uzaklaştı [6561]). KB.’de fiilin ayrıca, *qawuş-* “kavuşmak”, *qawuşur-* “kavuşturmak” şeklinde türevleri bulunmaktadır. Ttü.’de sıklıkla kullanılan *kavra-* ve *kavuş-* fiillerinin fiil gövdesi olan en eski şekil olarak *qaw-* fiilini görmekteyiz. Bir şeyi kavramak ve bir şeye kavuşmak anlam yapıları itibariyle bir şeye fiziksel olarak (tutmak, yakalamak, sarmak, dokunmak gibi fiillerin anlam alanlarını göstermek suretiyle) doğrudan yapılan bir teması kasteder. Örneğin vücudu saran bir elbisenin, bileği çevreleyen bir bileziğin ten üzerindeki eylemine benzer şekilde, kavuşan insanların birbirlerini kucaklamaları, sarmaları yani kavramaları bir çeşit tutuşma, yakalaşma ya da dokunuş olduğuna göre, *qawur-* fiilinin esas anlamını figüratif olarak çeşitli yönlerden tarif edilebilecek olan “tutmak” fiiliyle açıklamak ve metin içi polisemik analiz yoluyla bu esas anlam üzerinde yorumlayarak anlamak gerekir.

29. qına- : *qın* (Etü. < *qıny*; krş. *qıyn*) “ceza, kıyım, suç karşılığında uygulanan müeyyide; dayak, işkence, acı, ıstırap” isminden /+a-/ isimden fiil yapan ek vasıtasıyla oluşturulmuştur. Eski metinlerden günümüze kelimedeki anlam iyileşmesi oluşmuştur. Bir kabahatin, suçun, hatanın karşılığı Eski Türklerde “qıny”dır. Özellikle dinî metinlerde ceza “qıny” ile tabir edilir. Fiilin esas anlamı “ceza vermek” olup (Ayr. bkz. Özkan 2011: 452) terminolojik açıdan Eski Türk hukukuna ait bir terim olarak değerlendirilmelidir. Ttü.’de “kınamak” şeklinde kullanılan fiilin “yapılan bir işin kötü görüldüğünü bildirir söz söylemek, ayıplamak” anlamında geçerlilik kazandığı görülmektedir (TS, 435). *qına-* fiili *ceza vermek* fiilinden gelişmiş yan anlamlar açısından polisemi çerçevesinde değerlendirildiğinde, “öldürmek, vurmak, dayak atmak, kesmek, acı çektirmek” gibi fiillerin anlam alanlarına giren bir çokanlamlılıkla karşılaşılır (krş. KBİ, 251; DLTİ, 316; EDPT, 634). Bir kavram olarak “qıny” kelimesi, ceza kategorileri içinde bulunan “öldürme, işkence etme (dayak atma, kırbaçlama), (uzuv) kesme” gibi birçok ceza çeşidini karşılamakta olup cürmün karşılığı olarak Türk adalet sistemini oluşturan mekanizmanın ilk terimidir. KB.’de Ör. *apa yazdı erse bayat qınadı* (kişi hata edince tanrı (ona) ceza verdi [3520]).

30. qıs- : “kısaltmak, sıkmak, baskı altında bulundurmak” şeklinde anlamlandırılan fiilin esas anlamı “(bir şeyi fiziksel olarak) küçük, dar, sıkı, kısa, az hale getirmek (küçültmek, daraltmak, sıkmak, sıkıştırmak, kısaltmak, azaltmak)”tir (krş. KBİ, 252; DLT, 321; EDPT, 665-666). Bu anlamdan gelişmek suretiyle “baskı uygulamak, baskı altına almak; büyümesini, gelişmesini önlemek; tutmak, durdurmak” yan anlamları oluşmuştur. Esasen “bir şeyi küçük, dar, sıkı, kısa ya da az hale getirmek”, o varlığın ilerleme, hareket etme kabiliyetini yok etme,

onu dar alanda tutma ve kuvvet uygulayarak kontrol etme, bir fiilin nesne üzerindeki icrasını önleme gibi anlamlar da taşımaktadır. Bu bağlamda fiil, bir varlığı fiziksel olarak farklı bir halden alarak küçüklük, darlık, sıklık, kısalık, azlık kavramlarının anlam alanına yöneltmektedir. Bu anlam alanının bulunduğu yer fiziksel gücün varlığı kontrol ettiği alan olması sebebiyle “baskı, muhafaza, önlem, terbiye” gibi kavramlarla tabii bir şekilde yakından ilgili olacaktır. Ör. *negü tir eşitgil özin qısğan er* (kendini tutan adam ne der işit! [965]); *qısa tutsa oğlın kör eğgü bolur* (oğlunu baskı altında tutarsa, gör bak iyi olur [1219]).

31. qıy- : fiilin KB.’de “verilen sözden dönmek, söz bozmak, caymak, vazgeçmek, dürüst davranmamak” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (krş. KBİ, 253; DLT, 324; EDPT, 595). Esasen fiziksel olarak “dönmek, gidilen yoldan vazgeçerek ters istikamete gitmek, arka çevirmek” anlamında olan fiilin zamanla anlam değişmesine uğrayarak “dönmek” anlamı merkezde olmak ve bu anlamdan gelişmek suretiyle “dürüst davranmamak, yalan söylemek, vazgeçmek, söz tutmamak, kaypaklık etmek” şeklinde yan anlamlar kazandığı anlaşılmaktadır. Öyleki KB.’deki tüm kullanımlar, bu düşünceye paralel olarak söz kelimesi ile geçmekte olup “(sözden) dönmek, söz çevirmek, dürüst davranmamak” anlamlarıdır. Ör. *sözün qıyguçı begke tutma umunç* (sözünü bozan beye güvenme! [2013]). Clauson, Göktürk abidelerindeki *qıδ-* fiilini (*oğuşı bodunu beşükiqe tegi qıδmaz ermiş* [KT, G-6; BK, K-4]), *y < δ* değişmesi vasıtasıyla *qıy-* fiilinin ön şekli olarak tasarlanmış, fiilin anlamını “to spare (?)” şeklinde şüpheli olarak vermiştir (Clauson 1972: 595). Eğer Clauson’un öngördüğü fonolojik değişmeyi kabul edecek olursak ibarenin açıklaması “(masum) kabile halkına (yaşlılar, kadınlar, çocuklar), beşiğine (bebeklere) kadar arka çevirmez yani milletin her ferdini ta beşikteki bebeğe kadar öldürür, onlara kötülük yapar” şeklinde olmalıdır. Öyleki fiilin hakiki anlamı olan “dönmek, gidilen yoldan vazgeçerek ters istikamete gitmek, arka çevirmek” anlamını bu ibarede bulmak mümkündür. Ancak DLT.’deki *qıdış-* “kenar dikmekte yardım etmek; değirmi bir şeyin kenarını dikmekte yardım etmek” ve *qıdit-* “kenar diktirmek, kıyılatmak” [DLTİ, 311, 312] fiillerinde, *qıdıg* “kıyı” isminde görülen eşsesli *qıδ-* fiilini ise söz konusu fiilden ayrı tutmak ve anlamca farklı bir fiil olarak düşünmek gerekecektir (ayrıca alternatif düşünce ve teklifler için bkz. krş. Ercilasun 1993: 83-89; ayr. bkz. Özkan 2011: 438). O halde bir görüş olarak abidelerdeki *qıd-* fiilinin *y < δ* değişmesini takip ederek *qıy-* şeklinde geliştiğini belirtmek zarurî olacaktır.

32. qop- : “kopmak, kalkmak, gelmek, meydana gelmek, ayaklanmak, baş göstermek, çıkmak, zuhur etmek” şeklinde tanımlanan fiilin esas anlamı canlı ya da cansız her varlık için “(bütünün içinden çıkarak yahut bir sebepten ötürü) belirlemek”tir. Ayağa kalkmak, yükselmek; zeminden, bir şeyin iç kısmından ya da alçak bulunulan, oturulan yerden yükselmek, çıkmak; hemzemenden, içinde bulunulan, arasında olunan yerden, kitleden ayrılmak demektir. Ör. *yağısız kişi atı qopmaz yatur* (düşmansız kişinin adı yükselmez, yatar [3419]). Çok zengin bir polisemik yapıya sahip bulunan fiildeki bu hareket tarzı tabii bir şekilde figüratif benzerlik ilgisi kurmak suretiyle “ortaya çıkmak, baş göstermek, kendini belli etmek, zuhur etmek vs.” yan anlamlarını oluşturmuştur (krş. KBİ, 270; DLT, 345; EDPT, 580).

33. osan- : fiil, *osa-* şeklinde tasarlanan fiil gövdesinden /-n-/ fiilden fiil yapan dönüşlülük eki vasıtasıyla oluşturulmuş olup fiilin esas anlamı “sanmak”tır. Eserde *osan-* yanında, faktitif şekilli *osandur-* “sandırmak” fiili de bulunmaktadır [Bkz. krş. *usan-* “gafil olmak”, *usandur-* “bıktırmak?” (KBİ, 498-499)]. Ayrıca Etü. ve Otü. metinlerinde sıkça geçen *osal* “sanan” [KBİ, 498] ismi de *osa-* fiil gövdesinden türetilmiştir (< *osa-l*); bu kelimenin orijinal şeklinin, genellikle okunduğu üzere *usal* şeklinde olmadığı, *osul* ~ *osal* şeklinde geniş-yuvarlak ünlülü olduğu düşünülmekte ve Moğolca kökenli olduğu belirtilmektedir (Bkz. Lessing, 624). Ayrıca KB’de ve DLT’de geçen *osayuuq* “sanan” (krş. *usayuuq* [KBİ, 499; DLTİ, 699]) şekli de aynı gövdeye indirilerek incelenmektedir. *osa-* fiilini, *os-* “sanmak” (krş. *us-* [DLTİ, 699]) fiilinin /-a-/ fiilden fiil yapan sıklık ekiyle (*frequentative suffix*) türetilmiş bir şekli olarak düşünmek mümkün olduğu gibi (/ -a-/ morfemi ile fiillerin tekrar tekrar, sık sık ve sürekli yapılışı üzerine bir açıklama denemesi için ayrıca bkz. krş. Tulum 2003: 525), *os* [tercihen /o/ ile okunmuştur; krş. *us*] “akıl, zihin” isminden /+a-/ ile yapılmış bir fiil olarak da iddia etmek mümkündür. Bu noktada, KB’de geçen *osa-* fiil gövdesinden türetilmiş şekiller, sıralanan leksikal ve morfolojik veriler ile açıklamaların ışığında polisemik açıdan metin içi anlam kazanımları çerçevesinde değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuç şudur: *osan-* “sanmak” fiilini, “yanılmak, gafil olmak,

kanmak, aldanmak vs." şeklinde; *osandur-* "sandırmak" fiilini "yanıltmak, gafil etmek, kandırmak, aldatmak vs." şeklinde; *osal* "sanan" ismini ise "yanılan, gafil olan, kanan, aldanan" şeklinde anlamlandırmak isabetli olacaktır. Ör. *osanma yağıqa yaqın turma kit / yağığ sen osandur anı torka yit* (düşmana kanma, (ona) yakın durma, git ve düşmanı sen kandır, onu ağa (sen) it [4262]); *oduğ tur osal bolma saqnu yori* (uyanık ol, yanılan olma, düşünerek yürü [5163]).

34. op- : (~ *öp-*) KB'de tek yerde geçen fiilin anlamı "yutmak, yemek ya da içmek" tir. (KBİ, 345; EDPT, 4). Ör. *yağız yir olariğ yidi opti kör* (bak, kara toprak onları yedi, yuttu [6403]) Ayrıca eserdeki *opri* "çukur, dere, vadi" ismi de bu fiilden gelişmiş bir şekil olarak anlaşılmaktadır. Esasen "yutmak, yemek, içmek" fiillerinin figüratif olarak yapılışı içi boş bir şeyin (örneğin mide, ağız, toprak içindeki çukur; göl, deniz, nehir yatağı (vadi) vs.) bir nesneyi (örneğin yiyecek-içecek, su, her hangi bir obje) içine alarak tutması, saklaması, gizlemesi şeklinde olmaktadır. Anlamı "çukur, kazılmış veya oyulmuş yer" olan *opri* kelimesinin de *op-* fiilinden türediği bu noktada açıklık kazanmaktadır. Daha da ileri bir analizde; çökmüş, zeminden içeri göçmüş, bütünlüğü bozulmuş, içbükey hale gelmiş bir yerin yani çukurun; bu çukur göl, deniz çukuru veya nehir yatağı olan vadi olabilir, adeta suyu yutar gibi bünyesinde barındırması, içine alması *op-* fiilinin *opri* (< *op-u-r-ı*), *obruk* (< *op-u-r-u-k*) "içbükey, huni biçiminde çukur yer (TS, 555)" isimlerinin kökü olduğunu ispatlar. İlgi çekici olarak Ttü.'de kullanılan *obur* (< *op-u-r*) "gereğinden çok yemek yiyen (TS, 555); sürekli aç olarak her şeyi yiyip yutan" isminin de *op-* fiilinden teşkil edildiği anlaşılmaktadır. DLT'de fiilin *op-* "höpürdeterek içmek (krş. *öp-* ~ *höp*)" yanında *öp-* "içmek" şeklinde ince varyantına da rastlanmaktadır (*öp-* "içmek" [DLTİ, 460]). Bu durum, *öp-* "öpmek" fiili ile *op-* "yutmak, yemek ya da içmek" fiili arasında anlam bağı bulunduğunu düşündürmektedir. Öyleki "öpmek" eyleminin figüratif biçimi düşünüldüğünde ortası boş bir çukur olarak görülen dudakların höpürdetmeye benzeyen bir ses çıkararak adeta yerken veya içerken yapıldığı gibi öpülmek istenen varlığı kısmî ya da bütün olarak kapsadığı, içinde tuttuğu, yuttuğu gözlenmektedir.

35. oz- : "geçmek, önde gitmek; üstün olmak; ilerlemek; kaçıp kurtulmak; geçerek aşmak" (krş. bkz. KBİ, 349; DLTİ, 448; EDPT, 279) anlamlarındaki fiilin bugün ince varyantlı bir şekilde *özgür* (< *oz-gur*) isminde yaşatıldığı anlaşılmaktadır (Bu isimdeki /-gUr/, Etü. ve Otü.'de kullanılan ve yapısal açıdan değerlendirildiğinde, bilhassa düşkünlük bildiren sıfatlar yapan bir ek olarak kabul edilir [bkz. Eckmann 2005: 50]). Fiilin esas anlamı olarak düşünülen "geçmek" anlamından gelişmek üzere ortaya çıkan yan anlamlar olarak *oz-*'un polisemik anlam yükü irdelendiğinde, *oz-* fiilini icra eden failin bir engeli, önünde veya ilerisinde bulunanı, rakibi, zorluğu aşmak üzere ilerlediği, bir sıkıntıyı atlattığı, tahakkümü geçtiği, üstünlüğe ulaştığı anlaşılmaktadır. Krş. Ör. *bu ağadin ozğuluq yolun orunun közünmez* (bu tehlikeden kaçıp kurtulacak yolun, yerin görünmez [TTT I-20/1]); DLT. *ozuq* (< *oz-u-q*) *at* (koşu ve benzerlerinde ileri giden ve başka atları geçen at [I/66-26]); KB. *kiğin qalmasa er ya öñđün ozup* (kişi arkada kalmasa ya da öne geçip [2344]); AH. *tetiklikte kendü ayastın ozup / dad insaf tutar çın anuşiroanı* (O zekada Ayas'ı geçer, adalet ve doğrulukta gerçek bir Anuşirvan'dır [55-56]).

36. öç- : esas anlamı "(ateş) sönmek" olan fiilin (bkz. KBİ, 350; DLTİ, 449; EDPT, 19-20) polisemi çerçevesinde "sona ermek, bitmek, tükenmek, silinmek, kaybolmak" yan anlamlarını taşımak suretiyle kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, ateşin "sönme"si bir nesnenin yanma, yakılma eyleminin bittiğini gösterir; yani yanan, yakılan o nesnenin kısmî ya da bütün olarak yok olduğu anlatılır. Ör. *bu devlet oti barça öçgü turur* (bu saadet ateşi tamamen yok olacaktır [5324]). Bu sebeple, bir şekilde fiziken sona eren, biten, tükenen, silinen, kaybolan vs. bir varlık için bu eylemlerin içerdiği anlamların gerçekleştiğini bildirmek üzere *öç-* fiilinin figüratif biçiminden ve kurduğu polisemik yan anlam dairesinden yararlanır. Fiile Etü.'de özellikle dinî bir ıstılah olarak ve benzetme yoluyla kazandırılmış yan anlam olarak, sürekli yanan ve insan bedenini bir ateş gibi yakan nefsin öldürülmesi, maddeye dayalı isteklerin sona erdirilmesi anlamına gelecek şekilde "sönmek" esas anlamından geliştirilmek yoluyla muhtelif yan anlamlar kazandırıldığı görülmektedir.

37. saç- : "saçmak, dağıtmak" (bkz. KBİ, 377; DLTİ, 478; EDPT, 794) anlamındaki fiilin bu anlamdan gelişmek suretiyle oluşmuş "ayırarak, (bütün halindeki parçaları birbirinden) uzaklaştırmak, uzak tutmak; (bir şeyi bütünü için) çıkarmak, atmak, hariç tutmak; (bir malı, değerli bir şeyi boş yere) vermek, harcamak" anlamları da çıkarılabilir. KB'deki *saç-* fiilini

içeren beyitlerin tümü incelendiğinde, Ör. *öküş miñ usalığ ölüm basmış ol / telim yumğularıñ ölüm saçmış ol* (binlerce gafili ölüm basmıştır ve çoğu bütünü ölüm ayırmıştır [4828]), *negü birdi erse yana alğay / neçe tirdi erse yana saçğay oq* (ne verdiyse yine alacak, ne topladı ise yine çıkaracak [6125]), *yavallıq bile borqa baş soqmasa / yavallıqqa boşlağ neñin saçmasa* (hoyratlık ile şaraba düşkünlük etmese ve lüzumsuzca, boş yere malını harcamasa [708]). KB.'de tek yerde geçen *saçu* "istisna; uzaklaştırılmış, tenzih edilmiş" isminin de *saç-* fiilinden türediği düşünülebilir. Öyleki, *saç-* fiilinin esas anlamından gelişmiş bulunan "çıkarmak, atmak, hariç tutmak" anlamlarının da olduğu düşünülürse, *saçu* (< *saç-u*) şeklinin morfolojik yapısı daha iyi anlaşılacaktır: *siziksiz bir ök sen ay menü açu / qatılmaz qarılmaz saqışqa saçu* (şüphesiz sen birsin ey ebedi büyük (tanrı), sen (hiçbir şeyle beraber aynı özelliğe) katılmaz, karıştırılmaz ve (her türlü) hesaba (tasavvura) istisnasın [10]).

38. satğa- : Ttü.'de kullanılan *sataş-* "çatmak, takılmak, musallat olmak (TS, 628)" fiili en eski tarihî metinlerde *satğaş-* şeklinde görünmektedir. İştes *satğaş-* fiilinin, *satğa-* "I. basmak, çiğnemek, kırmak; II. karşılamak, karşıya gelmek (krş. KBİ, 383; DLTİ, 496; EDPT, 800)" fiilinden [Ör. *kişig satğayu men yorıdım öküş / özüğ satğayın men ay erde küsüş* (insan kırarak ben çok yürüdüm, ey erler arasında aziz olan (şimdi) kendimi ben çiğneyeyim [5709])] gelişmek suretiyle "I. karşılıklı basmak, çatışmak, takışmak; II. karşılaşmak, karşı karşıya gelmek, rastlaşmak, yüz yüze gelmek" anlamları tespit edilmektedir. Dikkat edilirse, *satğaş-* fiilinin II. anlamının I. anlam olan "karşılıklı basmak, çatışmak, takışmak" anlamından geliştiği görülmektedir. Öyleki karşı karşıya gelmek, yüz yüze gelmek; iyi ya da kötü anlamda bir karşılaşmanın, müsabakanın, tartışmanın, konuşmanın vs. gerçekleşmesine yani *satğa-* fiilinin karşılıklı yapılacağına işaret eder. Daha sonraki devirlerde, Batı Türkçesinde *satğaş-* fiilinin anlam kötüleşmesi sonucunda "birinin birine musallat olarak ona sözlü ya da fiziksel olarak taciz etmesi" anlamı kazandığı görülmektedir. Ayrıca KB.'deki *satğag* ve *satğaguçı* isimlerinin de *satğa-* fiilinin polisemik anlam yapısıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmesi gerekir. Her ne kadar KBİ (383)'de *satğag* "müfteri", *satğaguçı* "iftira eden" olarak verilmişse de, düzeltilerek *satğag* "basan, çatan, kıran, inciten (sözlü ya da fiziksel olarak taciz eden)", *satğaguçı* "basıcı, çatıcı, kırıcı, incitici (sözlü ya da fiziksel olarak taciz edici)" şeklinde anlamlandırılması uygundur. Keza *satğag* sözünün *bas-* fiilinden türemiş *basınçaq* "alçak, adi; hor" ile birlikte kullanılması bu önermeye kanıt oluşturmaktadır. Ör. *kim eğgü tiler erse eğgü qılır / basınçaq ya satğagqa baqmaz bolur* (kim iyi dilerse iyi eder, alçak ya da tacizciye bakmaz olur [912]). Zaman zaman *satğa-* fiilinin *sat-* ve *sıtğa-* (DLTİ, 519) fiilleriyle karıştırılarak yanlış okunduğu görülebilmektedir. Esasen *satğa-*'nin *sat-* "satmak" fiiliyle bir anlam bağı kurulamaz ve *sıtğa-*'nin bugün *sıva-* ~ *sığa-* şeklinde fonolojik değişikliğe uğramış olarak Ttü.'de yaşadığı görülmektedir (TS, 642).

39. tüğ- : fiilin KB'de, "bağlamak" anlamında kullanıldığı görülmektedir (ayrıca bkz. *tüğük, tüğün, tüğül-* KBİ, 476-477; krş. bkz. DLTİ, 667; EDPT, 477). Bu anlam fiilin genel ve esas anlamıdır. Polisemi açısından değerlendirildiğinde, fiilin merkezdeki "bağlamak" genel ve esas anlamından gelişerek teşkil edilen, bu genel anlamın alt kategorilerinde bulunan ve bu anlamla arasında figüratif olarak, ifa edilişte benzerlik taşıyan "(bir nesne ya da nesnelere bir başka nesne ya da nesnelere içine) geçirmek, kenetlemek, çatmak, düğümlemek, tutturmak, kavuşturmak; kapatmak, engellemek vs." birçok yan ve yakın anlamı bulunmaktadır. Örneğin, bir ipin, kuyruğun uçlarının iç içe geçirilerek düğümlemesi; bir nesnenin bir başka nesneden çıkmasının, ayrılmasının engellenmesi, düğmenin ilmikten sokulması; gökyüzünde bulutların birbirinin içine geçerek göğü kapatmaları; "sinirlenmek" anlamını işaretlemek üzere, asabiyet veren bir hadiseye tepki olarak yüz azalarının (göz, burun, dudak, yanak vs.) ve özellikle kaşların birbirine yaklaşarak adeta içteki uçlarından birbirine tutturulmuş bir vaziyet almaları, iç içe girmiş gibi oynatılması; ellerin kavuşturularak kapatılması, askerlerin silahlarını (kılıç, tüfenk) birbirine dayayarak bir yerde sabit tutmaları vs. bir çeşit bağlama, kenetlenme, çatma, iç içe geçmedir. Bu anlam değerleri, *tüğ-* fiilinin "bağlamak" esas anlamından ortaya çıkarılmış polisemik anlam yükünü belirtmektedir. Tarihî metinlerde krş. Ör. *tıg at qudruqn tüğüp ...* (demir kır atın kuyruğunu düğümleyip [IB, 50; krş. Tekin 2004: 32]), *... qalıq qaşı tüğdi közi yaş saçar* (göğün kaşı çattı, gözü yaş saçar [KB, 80]), *ay çırğuy ay muñluğ ay tüğmiş elig* (ey fakir, ey dertli, ey el kapatmış (bağlamış, kavuşturmuş) [KB, 1673]), *buşup qaş tüger* (... sinirlenip kaş

çatar [KB, 4756]), *er tügün tügdi* (adam düğüm attı [DLT-II/20]). Ttü.'de, *tüg-* fiilini "düğme, düğüm" sözlerinde görülmek suretiyle "bağlamak" eyleminin anlam yükünü bünyesinde barındıran bir yapıya sahip olarak görmekteyiz; bazı deyişlerde fiile, *çat-* "bağlamak" fiilinin alternans oluşturduğu görülmektedir: *kaş çatmak* (= *kaş tüg-*) "öfkelenmek üzere bulunmak" [TS, 415]. Ayrıca *düğün* "evlenme; evlenme merasimi, eğlencesi tertipleme" kelimesinin de bu bağlamda değerlendirilerek, çift olacak erkek ve kızı "(birbirine) bağlamak, (beraber) tutturmak, kavuşturmak" anlamından gelişmiş bir söz olduğu düşünülebilir.

40. yaqış- : Esas anlamı "yaklaşmak" olan *yaq-* (< **ya-q-* [/q-/ fiilden fiil yapan kuvvetlendirme eki]; krş. *yağ-* [< **ya-g+u-* ~ **ya-q+u-* "yaklaşmak"], *yaq* ~ *yağ* [< **ya-q* ~ **ya-g* "yakın"], *yaqın* "yakın") fiilinden /-ş-/ fiilden fiil yapan işteşlik eki vasıtasıyla oluşturulmuştur (ayr. krş. Ttü. *yaklaş-* [< *yak+la-ş-*]). Fiilin, *yaq-* fiil gövdesinin "yaklaşmak" esas anlamından gelişmiş ve çeşitlilik gösteren bir anlam yüküne sahip olduğu görülmektedir. Bu perspektifte fiilin yan ve paralel anlamları olarak "doğru iyi, uygun, güzel gelmek; uygun olmak, uyuşmak, beğeni sağlamak, (gidip) ulaşmak, vs." şeklinde polisemik bir anlam yapısına sahip bulunduğu görülmektedir. Bugün birçok çağdaş Türk lehçe ve şivesinde kullanılan *yağış* ~ *yaqış* ~ *yaxış* vs. şekillerinde ve "iyi, uygun, güzel" anlamlarındaki kelimenin kökü olan *yaqış-* fiilinin Ttü.'de sadece *yakış-* (uygun ve güzel gelmek), *yakışıklı* (güzel, beğenilen, seçilen) örneklerinde kullanıldığını görmekteyiz. Pek tabii olarak KB'de de fiilin belirtilen bu polisemik yapısı örneklenmektedir (Bkz. krş. KBİ, 516; DLTİ, 731; EDPT, 908). Ör. *iki neñ qarıştı yaqışmaz qaçar / sarañqa yağumaz aqığ berk quçar* (iki şey karıştı mı birbirine yaklaşmaz (birbirine uymaz, uyuşmaz; birbirini beğenmez; yakın, iyi, güzel yahut uygun gelmez); cimriye yaklaşmaz, cömerti kuvvetle kucaklar [3036]). İlave not olarak, fiilin *yaq-* "sürmek, sürtmek" (< **ya-q-* "yanmak, yakılmak") ve bu anlamdan gelişmiş "(sürme yahut sürtünme sonucu çıkan ateş, ısı ile) yakmak" fiiliyle eşsesli (homophone) olduğu görülmektedir (krş. Etü. Otü. *yal-* (< **ya-l-*), *yan-* (< **ya-n-*) "yanmak"; ayr. krş. *yaqı* [< **ya-q-ı*] "merhem, sürülen yakıcı ilaç", *yalın* [< **ya-l-ı-n*] "alev, yalaz [< **ya-l-* (~**a-l-*) gövdesinden]", *yalñğ-* (< **ya-l-* gövdesinden) "tutuşmak", *yaldra-* (< **ya-l-dur-a-*) "parlamak", *yalcıq* (< **ya-l-ı-cıq*) "ay (geceleyn parlaması sebebiyle)", *yaru-* (< **ya-ru-* → /-ru/ ekinin bir tür orta fiili (*verba media*) olduğu düşünülebilir mi? Krş. Moğ. /-ra-/eki, bkz. Poppe 1954: 64.

Kısaltmalar

AH : Atabetü'l-Hakayık
DLT : Divanü Lügati't-Türk
DLTİ : Divanü Lügati't-Türk İndeksi
EDPT : Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish
Etü. : Eski Türkçe
IB : İrk Bitig
İng. : İngilizce
KB : Kutadgu Bilig
KBİ : Kutadgu Bilig İndeksi
mec. : mecaz anlam
Moğ. : Moğolca
mt.ss. : müteakip sayfalar
OLD : Oxford Latin Dictionary
Otü. : Orta Türkçe
TS : Türkçe Sözlük
TTT : Türkische Turfan Texte
Ttü. : Türkiye Türkçesi

KAYNAKÇA

AKSAN, D. (2006). *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yay.
ARAT, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: TTK.
ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul: TKAE Yay.
ARAT, R. R. (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneci Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yay.
ARAT, R. R. (2007). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yay.
ARAT, R. R. (2007b). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: TTK Yay.
ATALAY, B. (2006). *Kaşgarlı Mahmud Divanü Lügati't-Türk I-III, IV (Dizin)*, Ankara: TDK Yay.
CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

- COPESTAKE, A., BRISCOE, T. (1996). "Semi-productive Polysemy and Sense Extension", *Lexical Semantics, The Problem of Polysemy*, Ed. by J. Pustejovsky, B. Boguraev, New York: Oxford University Press (s. 15-68).
- ECKMANN, J. (2005). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. G. Karaağaç), Ankara: Akçağ Yay.
- ERCİLASUN, A. B. (1993). "Bir Kişi Yanılsar Oğuşı Bodunu Bişükiqe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G, 6 = BK, K, 4) İbaresı Üzerine", *TDAY Belleten 1993*, Ankara: TDK Yay. (s. 83-89).
- GABAIN, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- IBARRETXE-ANTUÑANO, B. I. (1999). *Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A Cross-Linguistic Study*, Thesis submitted for the Degree of Doctor in Philosophy University of Edinburgh.
- KORKMAZ, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1999). *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara: TTK Yay.
- LESSING, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- LYONS, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*, New York: Cambridge University Press.
- NERLICH, B., CLARKE, D. D. (2003). "Polysemy and Flexibility: Introduction and Overview", *Trends in Linguistics Polysemy Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*, Ed. by B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke, Berlin: Mouton de Gruyter (s. 3-30).
- OXFORD LATIN DICTIONARY (1968), Oxford: Oxford University Press.
- ÖZKAN, N. (2011). "Kutadgu Bilig'den Günümüze Türkçe Kelimelerde Anlam Olayları", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, Ankara: TDK Yay. (433-460).
- POPPE, N. (1954). *A Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- TAŞ, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, T. (2004). *İrk Bitig*, Ankara: Öncü Kitap.
- TEKİN, T. (2008). *Orhun Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- TEZCAN, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten 1981*, Ankara: TTK Yay. (s. 23-78).
- TULUM, M. (2003). 'Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar'a Notlarla Katkılar - I, *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 30, İstanbul: İÜ Yay. (s. 517-538).
- TURKISCHE TURFAN TEXTE I-X, (1929-1959).
- TÜRKÇE SÖZLÜK (1955). 2. bs., Ankara: TDK Yay.